
М. Козачинський і Г. Кониський про духовно-моральне виховання

Олександр Кислашко,
кандидат богослов'я, протоієрей,
академік Міжнародної академії козацтва,
відмінник народної освіти

Козачинський Мануїл (в чернецтві Михайло) (+ 1755) закінчив Києво-Могилянську академію, викладав латинь в Карловецькій школі. Пізніше Київським архієпископом був викликаний в Київ, став ченцем Видубицького монастиря, а пізніше приступив до викладацької роботи як професор Києво-Могилянської академії, ставши її префектом.

В академії пише наукові праці, видає книжки.

Наукові праці вченого пронизані думкою про значення практичного досвіду в процесі пізнання навколишньої дійсності, провідну роль виховання у формуванні особистості, про соціальний статус науки, шкільної освіти.

У своїх філософських творах М. Козачинський ви-словлював багато цікавих педагогічних ідей. Першим у вітчизняній науковій літературі він називав людську душу свідомістю; вказував на той факт, що цілеспрямована діяльність людини взагалі й виховна зокрема різняться від інстинктивних дій тварин тим, що людина, перш ніж щось зробити, усвідомлює мету дії і засоби, необхідні для її реалізації, причому пізнає зв'язки між метою й засобами. Так само й виховання людини має спиратися на чітко визначену мету й користуватися відповідним чином дібраними засобами, які дають змогу цю мету реалізувати. Отже, вчений обстоював думку про те, що природа людини полягає в цілеспрямованій діяльності.

Людський зародок несе в собі, переконаний просвітитель, тільки "потенції" розумової діяльності. У процесі подальшої взаємодії дитини з оточенням через повторення розумових актів з таких потенцій формуються навички, а потім і здатність, тобто потенції досконаліші, які виявляються в щораз легше виконуваних діях. Інтелект як потенція та інтелект як здатність, удосконалена через навички, це не те саме. Завдяки навичкам виникає "друга природа" людини, яка разом із "загальною природою людини" становить одне індивідуальне ціле, або особистість. Таким чином, розвивається особистість людини й одночасно активізуються розумові процеси.

Прогресивна сторона вчення, запропонованого М. Козачинським, полягала в тому, що автор вважав риси, які характеризують особистість, не чимось готовим, природженим, а таким, що виростає з природи людини в процесі її виховання, діяльності та самовиховання. Індивідуальні особливості, що становлять особистість людини, не є, на його думку, простою механічною сукупністю. Суперечливі властивості, що виникають у процесі виховання й діяльності, взаємно знищують одна одну, інші підтримують одна одну й

таким чином виникає певна їхня структура. У своєму курсі етики вчений називав ці властивості звичками, розуміючи під останніми слід, залишений у людині частим повторенням вольових дій, або навичками волі, що є схильністю до дій, спрямованих на досягнення блага й уникнення лиха. Що є справжнім благом чи лихом і як домогтися блага або ухилитися від лиха, людина дізнається на власному досвіді або на підставі суспільного досвіду інших, який передається за допомогою освіти й виховання. Стійкі схильності до дій, спрямованих на досягнення блага й уникнення лиха, М. Козачинський називав чеснотами або добродійностями; на досягнення уявного блага, яке на ділі буває справжнім лихом, або навіть для досягнення і справжнього блага, яке шкідливим для суспільства способом — пороками. Завдання освіти й виховання полягає в тому, щоб сформувати в молодих поколіннях потяг до добродійностей і огиду до пороків.

Учений виділяв чотири основні чесноти, які утворюють "добру структуру" особистості: розсудливість, справедливість, поміркованість і хоробрість. Відповідно є й чотири види основних труднощів у боротьбі за досягнення справжнього блага й уникнення лиха.

Перша — це знати практично, що таке благо і як його раціонально досягти, що таке лихо і як його найкраще уникнути. Навчаючись цього, людина набуває знання, яке і стає першою стійкою рисою її характеру, робить розсудливою. Друга трудність полягає в тому, що людина, прямує до блага, не повинна шкодити інтересам інших, руйнуючи, таким чином, суспільні зв'язки. Цю трудність вона перемагає, якщо в неї виховується звичка "віддавати кожному своє", або справедливість. Третя трудність — це "зберігання міри", оскільки "є міра в предметах і є, нарешті, певні межі, по той бік яких... не може існувати правильне". Коли людська діяльність переходить ці межі, благо перетворюється на зло. Виходом є виховання поміркованості, тобто звички утримуватися від переходу меж блага, що їх пізнала розсудливість.

Взагалі чесноти, або добродійності, не діють окремо одна від одної. Розсудливість супроводжує всі чесноти. Але чесноти не зводяться до розсудливості, як помилково думав Сократ. Тут потрібні нахили волі, адже можна знати, що є щось погане, і все-таки його робити, коли немає звички стримуватися. Справа в тому, зазначає М. Козачинський, що людині часто доводиться боротися із схильністю до шкідливих, але сильних чуттєвих пристрастей. Для переборення їх мало знати,

що вони шкідливі, а треба ще виробити в собі протилежну їм звичку, або чесноту поміркованості, яка утримувала б людину в межах блага й не дозволяла переступити цю межу.

Четверта трудність, яку необхідно побороти в прямованні до блага, є страх перед такою боротьбою. У процесі подолання страху в людини виробляється риса характеру, яка називається хоробрістю.

М. Козачинський неодноразово підкреслював, що чесноти не є чимось природженим. Вони формуються в людини шляхом виховання й відповідної діяльності. Звідси теза: "Тверджу: чеснота не є від природи... але від вправи... Діючи справедливо, ми стаємо справедливими".

Основні чесноти, відповідно до вчення М. Козачинського, охоплюють низку часткових якостей особистості. Так, до складу розсудливості входять: пам'ять як сукупність практичного досвіду в тій чи іншій галузі діяльності; інтелект як здатність навчатися й легко знаходити засоби для досягнення мети; вміння робити висновки із загальних правил, застосовуючи їх у конкретних випадках; завбачливість, обачність як вміння зважувати обставини, в яких доводиться діяти; обережність як вміння обминати небезпеки в прямованні до мети. Ці якості — результат важкого і цілеспрямованого освітньо-вихованого процесу, постійних вправ і повторень, самовдосконалення особистості.

Протилежною розсудливості рисою є нерозсудливість, що містить у собі такі негативні якості, як схильність до необдуманого діяльності, метушливість, недбайливість, необачність, хитрощі, підступність, обман і т. п. Вони здебільшого є результатом або неправильного виховання, або його відсутності.

До складових справедливості вчений відносить любов до батьків, до рідного краю, слухняність, правдивість, захист скривджених, вдячність, щедрість, ввічливість, приязнь, доброзичливість і релігійність.

Поміркованість об'єднує витримку, стриманість, скромність, чесність, почуття міри в їжі, напоях та інших чуттєвих насолодах, душевну чистоту. Протилежна їй риса — непоміркованість, характерними проявами якої є похитливість, обжерливість, пияцтво, безсоромність, надмірна гордість, чванливість і т. д.

Хоробрість може виявлятися у двох видах діяльності: нападі та обороні. Хоробрість в обороні й витримка є важливішою чеснотою, ніж хоробрість у нападі, бо вимагає більшої сили волі. Протилежними хоробрості є такі риси, як боягузтво й зарозумілість; остання виявляється в нерозумній хоробрості й зухвальстві. Порочними рисами є також слабодухість, нетерплячість і нерозумна впертість.

Автор докладно розглянув кожну з цих моральних рис, але його міркування стосувалися більше власне моралі, ніж шляхів її формування. З педагогічного погляду цікавішими є думки про властивості чеснот. Їх, вважає вчений, три: ступінь розвитку чеснот, зв'язки між ними й неоднакова вартість.

М. Козачинський вирізняв три ступені розвитку чеснот: ступінь витримки, ступінь поміркованості, ступінь героїчності. На ступені витримки перебуває людина-початківець, коли вона чинить опір частим і сильним пристрастям. Другий ступінь, поміркованості, має

місце там, де людина легше поборює свої пристрасті, які, крім того, вже не такі сильні й часті, як у початківця. Третій, найвищий ступінь чесноти має той, хто не відчуває ніяких труднощів у переборенні пристрастей, які його вже майже не турбують. Автор розрізняв також три ступені розвитку порочних рис характеру. Перший полягає в тому, що людина знає, як треба себе поводити, проте йде за гіршим, не вміє подолати своїх пристрастей. На другому ступені, непоміркованості, моральні поняття про добро і зло настільки розмиті, що людина "ледве... оцінює краще". Нарешті, третій ступінь характеризується здичавінням, людина поступово скочується до рівня тварини.

Цікавими з погляду виховання характеру є думки М. Козачинського про зв'язок між чотирма основними чеснотами, що створює "добру структуру" особистості й залежить від ступенів їхнього розвитку. На першому й другому ступенях вони не обов'язково пов'язані між собою, оскільки ще не є досконалими. Хтось може бути розсудливим і справедливим, але непоміркованим і не хоробрим. Воїн може бути хоробрим, але непоміркованим. Зате на третьому, героїчному, ступені розвитку чесноти всі ці риси тісно переплітаються. Автор наводить такий приклад: суддя не може бути стійким і непохитним, якщо він не озброєний трьома іншими чеснотами. Неблагородний братиме хабарі, нехоробий дасть себе залякати погрозами, непоміркований піддасться спокусам. Отже, "чесноти в героїчному стані пов'язані між собою". Пороки також можуть бути взаємопов'язані, але вони й знищують один одного, чого не трапляється з чеснотами.

Розсудливість пов'язана з рештою чеснот і не може без них існувати, бо вона є навичкою інтелекту, а три інші — це навички волі. Воля ж не може хотіти того, чого вона не знає. Таким чином, характер — це схильність не лише волі, а й інтелекту, причому інтелекту практичного, який вказує волі мету діяльності й засоби для її досягнення. Відтак розвиток розумових здібностей дитини є, відповідно до поглядів просвітителя, першочерговим завданням педагогів і вихователів.

Викликає інтерес ставлення вченого до проблем мови як знакової системи й засобу спілкування. Слова філософ вважав результатом суспільної домовленості між людьми. Він писав: "Заслугує на увагу питання, яке ретельно досліджується, аж до викорінення марновірств, які дивним способом проникають в душі людей. Для того, щоби цього не було, стверджую: у словах немає ніякої природної сили для того, щоби замінити речі, а також спонукати до... зцілення і захворювання... бо слова мають формальне значення внаслідок домовленості між людьми й тому вони є штучним означенням речей... Зроби висновок, що якщо словами принаджують демонів і примушують діяти, то їм (словам. — Авт.) приписують те, чого в них немає..."

Паралельно з педагогічною працею просвітитель не полишав літературної творчості, був штатним академічним віршописцем, писав класичні оди.

Окрім науково-педагогічної та літературної діяльності, багато уваги просвітитель приділяв організації навчально-виховного процесу в академії, матеріально-

му забезпеченню студентів. Ця багатогранна робота знаходила як численних прихильників, так і впливових недругів.

У 1746 р. за підтримку митрополита Р. Заборовського в його протидії Синодові, що намагався остаточно позбавити київських учених можливості друкувати свої твори в Україні, М. Козачинського було усунуто з посад професора й префекта й відправлено "на відпочинок" до Видубицького монастиря [15, 181—186].

Кониський Григорій (+ 1795) (в чернецтві Георгій) після закінчення Києво-Могилянської академії залишився в ній педагогом-професором піітики. В своїх філософських творах послідовно поширював принцип саморозвитку з природи на людину, розглядаючи їх як боготворені світи, але такі, що наділені власною внутрішньою активністю й законами розвитку, які ви-пливають з їхнього існування.

Філософ виходив із принципів дуалізму та двоїстої істини, показуючи відмінність між вищим (Богом) і природним світом з його різноманітними "діючими" складовими.

Створена ж Богом людина належить до "богоетичних", чи "інтелектуальних діючих", до яких просвітитель відносив також і самого Бога та ангелів. Це найдосконаліша група істот, бо "діючий не тільки оволодіває метою в розумінні добра, а навіть розпізнає її зовнішній різновид та співвідношення засобів оволодіння нею... Такий спосіб відповідає лише розумній природі".

Г. Кониський уперше у вітчизняній науково-педагогічній літературі здійснив глибокий аналіз механізмів освітньо-виховної діяльності, що є досить близьким до її сучасного розуміння. Ця діяльність розглядається як "найдосконаліша", бо вона усвідомлена, охоплює "мету", "засоби" її досягнення, "добро" як потребу, яку можна задовольнити, розуміючи її як форму першопочаткової мети ("цілепокладання"), котру реалізують завдяки відповідним засобам і мають на "виході" результат, де "добро" вже є не спонукальною потребою, а самим матеріалізованим предметом для її задоволення.

Розум, інтелект є для Г. Кониського визначальними критеріями в розумінні людини. Найправильнішим він вважає таке визначення людини: "Вона є розумна істота... бо розум і воля між собою пов'язані і не буває так, що будь-кому, кому забороняється вільна воля, давалося б світло розуму. А тварини діють не вільно і не з уподобання...".

Людина підноситься над іншими істотами тому, що їй притаманна "структурна досконалість її тіла і думки". Якщо "людину природа позбавила одягу і зброї, то дала талант і розум", завдяки чому вона "може підготувати все потрібне для використання і збереження життя", бо "вміє собі зарадити і від спеки, і від холоду і може перемогти найбільш сміливих і диких звірів, слабка і повільна переслідує дуже спритних".

Земне життя — це сенс людського блага, хоча є й вище благо, що "приготував людині Бог" у потойбічному світі, але воно не заперечує необхідності земного щастя. Людське благо, чи щастя, передбачає наявність добре поставленого виховання — розумового, морального й фізичного, здоров'я, доблесті, задоволення потреб у харчуванні, продовженні роду, чуттєвих насолод, відчуття благополуччя та щасливої долі, потребує занять розумовою діяльністю й т. п. Але все це має бути в оптимальних дозах, бо як надмірність, так і нестаток благ не приносять щастя. Людина має прагнути до насолоди, але не абсолютизувати її, не перетворювати на самоціль; їй не личать і аскетизм та апатія, що теж неприродно для неї, адже людський розум, свобода вибору та здоровий глузд мають визначати розумну міру споживання життєвих благ. Критикуючи стоїків за проповідь морального ідеалу, який вони вбачали в позбавленні людини афектів, безпристрасності та апатії, Г. Кониський підкреслював, що така догма "придушує любов батьків до дітей, відданість батьківщині й співчуття до знедолених і нещасних і під прикриттям стійкості вчить грубості й жорстокості".

Він розробив інструкцію про викладання кожного предмета в академії.

У 1755 р. Г. Кониського призначили єпископом Могильовським, а в 1783 р. висвятили на архієпископа Білоруського. В 1757 р. він заснував у Могильові семінарію на зразок Києво-Могилянської академії, написав і видав для студентів кілька підручників. Викладачів запрошував із Києва.

Він видав дуже популярну працю "Історія Русів, або Малої Росії", де захищалися ідеї української автономії та республіканізму.

"Історія Русів..." подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст., власне до 1769 р. Автор працював у традиціях козацьких літописів, якими користувався, доповнюючи виклад переказами, власними спогадами й, подекуди, документами. Він розглядав історію України з найдавніших часів, а історію княжої доби — як самостійне державне життя під керівництвом київських князів. В "Історії Русів...", за його задумом, період до нашестя монголо-татар написаний "екстрактом", а після цього події висвітлюються "просторо й докладно".

Центральна постать твору — Богдан Хмельницький. У цій частині автор виявляє антишляхетську тенденцію, гетьмана високо шанує, називає його досконалим політиком, уміщує віршовану епітафію йому, посилається на договірні статті. Головна ідея книжки — природне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення — основний зміст.

Понад сто років "Історія Русів..." не лише виконувала роль цінного історичного джерела, а й сприяла патріотичному вихованню молодих поколінь українців [15, 192—196]